

3. Г. КОЗИРЄВА МЕД І ЙОГО НАЙБЛИЖЧІ РОДИЧІ

Бджільництво було важливим промислом у господарській діяльності східних слов'ян ще у період Київської Русі. Цукор з'явився на Русі лише в XIII ст., що засвідчено писемними джерелами під назвою *сахарь*, але це був дорогий привізний продукт, недоступний більшості населення. Мед використовувався як продукт харчування і як лікувальний засіб, з нього виготовляли обрядові напої, був він і продуктом, який збирали як податок тощо. Звідси й активність побутування слів на означення продуктів бджільництва і насамперед меду.

У давньоруських пам'ятках можна виділити такі значення слова *мед*: «густа солодка маса, яку бджоли виробляють з нектару квітів»: «и повелѣ искати меду» (Лаврентіївський літопис, XIV ст.) та «легкий хмільний напій, виготовлений з цієї солодкої маси»: «Пии медъ по малоу» (Изборник Святослава, 1076 р.). різноманітність сортів меду як напою передавалась сполученням слова *мед* з прикметником, що вказував на ту чи іншу ознаку продукту: *медъ чистыи пѣрълныи* — якість (*чистыи* «без домішок»), на чому настояний (*пѣрълныи* «настояний на перці»). Найменування *медъ цѣженыи*, *медъ сыченый* вказують на спосіб виготовлення продукту.

Виражаючи поняття «солодке», слово *мед* в перекладних пам'ятках означало «сік», «солодкий сік»: «И растут же на немъ древа прекрасна и чиста, и финицы разноличнии и вкушением и силою, иже тучнѣший от них, гнетуще, мед мног пуцають» (переклад з Йосифа Флавія XI ст. у списку XVI ст.). Здавна це слово мало і переносне значення «солодка мова»: «Медъ истачають устнѣ твои» (Данило Заточник, XII ст.). Варто відзначити, що в пам'ятках старослов'янської писемності лексема *мед* уживається тільки в значенні «солодкий продукт», «продукт бортництва»: «ѣдь же юго (Іоанна) бѣ акридь и медъ дивии» (Матеріали для словаря древнерусского языка И. Срезневского). Звідси й порівняння: «сладка грѣтани моему словеса паче меда оустомъ моимъ» (Синайський патерик, XI ст.). Таким чином, на ґрунті давньоруської мови слово *мед* розширило свою семантику.

Усі значення лексеми *мед*, що були характерні для давньоруського періоду, властиві й староукраїнській мові: 1) «мед бджолиний», «продукт бортництва»: «три үбрүсы берковескъ меду» (Смоленські грамоти, XVI ст.), «меду пресного 4 ведерца» (Опис Чорнобильськ. замку, XVI ст.); 2) «хмільний напій з меду»: «Вольно тежъ мѣщаномъ пива, меды, горѣлки на свои потребности варити, и медъ сытити» (Архів ЮЗР, XVI), іноді з вказівкою на спосіб виробництва, напр.: «взяль меду сыченого бочокъ десе(т)» (Актові книги Житомирського уряду, XVI ст.); 3) «предмет податі»: «дани давати десет вѣдер меду» (Грамоти великих князів литовських, XVI ст.); 4) переносне значення «солодка мова»: «Знай, что под медам слов скритій яд, обманы» (Г. Сковорода). Слово *мед* часто вживалося з конкретизуючим словом, яке вказувало на різновид меду: *медъ липни(и)* (Лексикон Є. Славинецького, XVI ст.), *меду прѣсного* (Архів Стороженка, XVII ст.). У свою чергу, назви типу *мед малиновий* формувались за ознакою «напій з меду, виготовлений і настояний на яких-небудь ягодах або інших продуктах». Протиставлення значень лежить в основі словосполучень *мед натуральний* — *мед штучний*.

У сучасній українській літературній мові слово *мед* уживається як у своєму першому значенні «продукт бджільництва», так і в другому — «хмільний напій», причому в другому значенні зустрічається значно рідше порівняно з попередніми періодами розвитку мови, частіше — в складних найменуваннях типу *мед-вино*, *мед-горілка*, вживаних переважно у фольклорі та поетичній мові.

Слово *мед* має чимало похідних. Спорідненість деяких із них очевидна, наприклад іменників одного кореня *мед* і *медяник*. В інших випадках очевидність зв'язку між словами втрачається, як, скажімо, у словах *мед* і *ведмідь*. Слово *мед* з найдавніших часів увійшло до ряду фразеологічних сполук, почало вживатися у переносному значенні: *не з медом; передати куті меду; вашими (твоїми) б устами мед пити* тощо.

Особливо продуктивна основа *мед-* як перша частина складних слів: *медовар* «особа, що

займається медоварінням», *медоваріння* «виготовлення меду (хмільного напою)», *медоварня* «приміщення з відповідним обладнанням для варіння меду (напою)», *медогонка* «машина для відкачування меду із стільників», *медівка* «підсолоджена медом горілка», *медозбір* «збирання бджолами нектару з квітів», «мед, зібраний від бджіл», *медонос* «медоносна рослина», *медосос* «лісовий південний птах ряду горобцеподібних, що живиться головним чином квітковим нектаром» тощо.

Слово *мед* дало життя багатьом похідним назвам, напр.: *медуниця*, *медунка* «трав'яниста рослина родини шорстколистих з дрібними запашними квітками рожевого, фіолетового або синього кольору»: «Пахне липа, *медуниця*, багрянє мак» (В. Сосюра); «Духмяно пахнуть *медунки* і конвалії» (В. Кучер). За основним продуктом — медом — мотивуються назви солодких продуктів харчування з борошна: *медяник*, *медівник* «медовий коржик, медовий пряник»: «Шматок чорного засохлого хліба, що ви ледве вгризете його, здається краще найсолодшого *медяника*» (Панас Мирний); «[Б а б у с я:] Зрозумійте, маю свято, а роботи ще багато: ..Чи спеклись *медівники*, чи готові пиріжки?» (О. Олесь).

Складна з історичного погляду назва тварини *ведмідь* теж за походженням споріднена зі словом *мед*. Праслов. *medvĕdъ «той, хто їсть мед» утворене від *мед* і *ĕditi «їсти». Народна етимологія пояснює назву через *мед* і *вѣдъ*, тобто *мед* і *вѣдѣти* «знати», а не «їсти». В українській мові внаслідок метатези (перестановки), пов'язаної саме з народним уявленням про походження назви цієї тварини, із давньорус. *медвѣдъ* утворилась назва *ведмідь*, що може свідчити, з одного боку, про втрату в цей період внутрішньої семантики спільнослов'янського слова *medvĕdъ*, яке відповідало описовій конструкції «той, хто їсть мед». З іншого боку, ця назва може бути результатом переосмислення мовцями складових частин двокореневого слова. У народній уяві спочатку могла відбутись перестановка частин слова, тобто замість послідовності *мед* і *вѣдѣти*, що стосувалась характерних ознак цієї тварини, відбулась переорієнтація значення, яку можна відобразити у вигляді формули «знати [вѣдѣти] ведмедя (медведя)», а уже потім сталася заміна частин слова (*вести* < *ведти*). Поява нової форми, очевидно, пов'язана з традицією мандрівних акторів водити за собою приручених ведмедів. Тоді пізніша форма становить віддієслівне утворення, посилене також фонетичним явищем: перестановкою *в:м* замість *м:в*. Таким чином, з погляду семантики «знати ведмедя [медведя]», «уміти з ним обходитись» тут немає труднощів, а щодо словотвірного — семантичне переосмислення терміна підсилене фонетичним явищем, тобто в даному випадку відбулося переосмислення слова, пов'язане з новими умовами його вживання і функціонування. Подібне мовне явище можна розглядати як результат загальної демократизації мови, внаслідок чого збільшується обсяг народнорозмовної лексики, яка проникає в усі літературні жанри і фіксується у словниках XVIII ст.

Пам'ятки староукраїнської мови до XVIII ст. і південноруські словники XVI—XVII ст. послідовно фіксують слово *ведмідь* і його похідні у давньоруській формі: «У попа вовчіє ноги, а *ме(д)вежєє* черево» (К. Зіновійв, XVII ст.) тощо. У словниках форма *ведмідь* з'являється пізніше. Вперше це слово зустрічаємо в «Словарі малоруссакаго нарѣчія» О. Афанасьєва-Чужбинського (1855). Щоправда, відсутність письмових фіксацій того чи іншого слова ще не означає, що воно не існувало в розмовній мові у певний період розвитку мови. Свідченням давності форми *ведмідь* може служити факт перенесення назви тварини на назву рослини, напр. *ведмежина*. В усякому разі вже у XIX ст. в українській мові було багато слів, тісно пов'язаних з новою формою, пор.: *ведмедівка* «фляжка у давніх жителів України», *ведмедка* «хмільний напій», на Україні існувала весільна гра під назвою «ведмідь».

М. Закревський («Старосвѣтській бандуриста», 1861) відзначає обидві форми — *ведмидь* і *медвѣдъ*, однак наголошує, що частіше вживається перша форма. Таке непослідовне вживання цього слова простежується протягом тривалого часу, його фіксує і «Словарь української мови» Б. Грінченка.

У сучасній українській літературній мові нормативною є форма *ведмідь*, лексема *медвідь* у значенні «тварина певного виду» вживається тільки в діалектах. У свою чергу назва *ведмедь* у російській мові зустрічається тільки як обласна або як українізм.